

Է. Մ. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՌՈՒԲԵՆ Ա ԻՇԽԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Մերձավոր Արևելքի պատմությունը լի է ազգերի ու ցեղերի տեղաշարժերով, որոնք սրի ուժով նվաճել են նոր տարածքներ և ստեղծել նոր պետականություններ, սակայն այդ ամենի մեջ առանձնանում է Կիլիկիայում հայկական պետության ստեղծումը: Բյուզանդական կայսրությունը, հետևողականորեն մեկը մյուսի հետևից ոչնչացնելով հայոց թագավորությունները և հայ ավատատերերին բռնագաղթի ենթարկելով դեպի Կապադովկիա, Կիլիկիա և հարակից վայրերը, նպատակ էր հետապնդում ոչ միայն նրանց շոշափելի ռազմական ուժերը օգտագործել իր սահմանների պաշտպանության համար, այլև իրականացնել սեփական իշխանությունից զրկված Հայաստանի բնակչությանը և մայր հողից կտրված հայ վտարանդիներին ձուլման ենթարկելու իր վաղեմի նկրտումները: Սակայն կարճ ժամանակ անց պարզվեց Բյուզանդական քաղաքականության կործանարար լինելը ոչ միայն հայության, այլև հենց Բյուզանդական կայսրության համար:

Բնական է, որ հայրենիքից բռնությամբ հեռացված հայ ավատատեր իշխանները և արքաները, ինչպիսի տիրություններ ու տիրապետներ էլ ստացած լինեին Բյուզանդական կայսրերից, աստվությամբ լցված այդ տերության նկատմամբ, պատեհ առիթով պետք է ըմբոստանային նրա դեմ: Այդպես ստեղծվեցին Փիլարտոս Վարաժնունու, Գող Վասիլի և մի շարք այլ հայկական իշխանություններ, որոնք բոլորն էլ, ցավոք, կարճ կյանք ունեցան: Բոլորովին այլ ընթացք ունեցավ Կիլիկիայում ստեղծված Ռուբինյան իշխանության ճակատագիրը. այն ոչ միայն գոյատևեց երեք դար, այլև բռնագաղթի ենթարկված պետությանն ստիպեց ընդունելու իր սեփական տարածքի վրա հայկական անկախ պետության գոյությունը:

Նկատենք, որ ԺԱ դարի վերջին և ԺԲ դարի սկզբի խառնակ ժամանակներում, երբ մի կողմից Բյուզանդական կայսրության թուլացման և սելջուկյան մեծ սուլթանության մասնատման, մյուս կողմից խաչակրաց արշավանքների շնորհիվ զանազան վայրերում արագորեն ստեղծվում և նույնքան էլ արագ կործանվում էին բազմաթիվ իշխանություններ, Ռուբեն Ա-ի ստեղծած Կիլիկյան հայկական իշխանությունը պետք է որ առանձին ուշադրության չարժանանար, այլ միայն մի փոքր ուշ, երբ այդ իշխանությունը սկսեց հզորանալ և ընդարձակվել, կապեր հաստատեց հարևան երկրների և Արևելք ներխուժած խաչակիրների հետ, այն դարձավ համընդհանուր ուշադրության առարկա: Թերևս դրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ իշխանության հիմնադիր Ռուբեն Ա-ի անձը և գործունեությունը, ինչպես իրավացիորեն նկատում է այդ խնդրին հանգամանակից անդրադարձած Երվանդ Քասունին, «Կը մնան անորոշութեան մէջ»¹:

¹ Երուսնդ Ն. Քասունի, Ռուբեն Ա. եւ Ռուբինեան իշխանութեան հիմնադրութիւնը, Պէյրութ, 1972, էջ 10

Նույն հարցին անդրադառնալով, հակիրճ լինելու համար, մենք հաճախ ի բաց պիտի առնենք այլ ուսումնասիրողների կարծիքները, կրկնած չլինելու համար այն, ինչ բարեխղճորեն արել է Քասունին, թերևս բացառություն անելով Գ. Միքայելյանի դեռևս 1952 թ. ռուսերենով հրատարակված «Կիլիկյան հայկական պետության պատմությունը» գիրքը, որը առ այսօր մնում է Կիլիկիայի պատմությանը նվիրված ամենանշանակալի ուսումնասիրություններից մեկը²:

Արդ, ինչպես Միքայելյանը, այնպես էլ Քասունին իրավացի են՝ նշելով, թե Ռուբենի անձի ու նրա հաստատած իշխանության մասին որևէ եզրակացության հանգելու համար հարկ է ներկայացնել սկզբնաղբյուրների վկայությունները: Երկու հեղինակներն էլ նկատում են, որ Ռուբինյան իշխանության հիմնադիր Ռուբեն իշխանի մասին եղած աղբյուրների տեղեկությունները տարբեր են: Ընդ որում, եթե Միքայելյանը բավարարվում է քննության առնելով ժամանակակից և ժամանակագրական առումով հարցին մոտ կանգնած աղբյուրները, ապա Քասունին շատ ավելի առաջ է գնում՝ քննության ենթարկելով ոչ միայն ԺԲ-ԺԴ դարերի, այլև ավելի ուշ շրջանի հեղինակների գործերը՝ Հեթում Բ թագավորի Ճաշոցի հիշատակարանը, Ներսես Պալիանենցի ժամանակագրությունը, ԺԷ դարի հեղինակներ Դավիթ Բադիշեցու, Մարտիրոս Դրիմեցու, Անանուն ժամանակագրի և այլոց հաղորդումները, այսինքն՝ գրեթե լրիվ օգտագործելով մեր մատենագրության մեջ եղած տեղեկությունները Ռուբեն Ա իշխանի և Ռուբինյանների իշխանության հաստատման մասին:

Հակառակ Ռուբեն Ա-ի գործունեության մասին երկու հեղինակների մոտ եղած կարծիքների տարբերության, նրա ծագման և հայ արքայական տների՝ Բագրատունիների, Արծրունիների, իսկ որոշ աղբյուրների համաձայն՝ նաև Հայկազունների հետ ազգակցության խնդրի վերաբերյալ եզրակացությունը նույնն է: Երկու հեղինակներն էլ, շեղվելով մինչ այդ բազում ուսումնասիրողների ընդունած տեսակետներից, մերժում են Ռուբինյանների ազգակցությունը հայ արքայական տների հետ, գտնում են, որ Ռուբենը Գագիկ Բագրատունու ենթակա իշխաններից մեկն էր, և Ռուբինյան տոհմի ազգակցությունը հայ արքայական ընտանիքների հետ հետագա հորինվածք է, որը նպատակ ուներ Ռուբինյանների իշխանությունն ընդունելի դարձնել ինչպես հայերի, այնպես էլ օտարների համար³: Այսինքն՝ ժամանակակից եզրով արտահայտելով, այն քաղաքական պատվեր է եղել⁴:

Մինչ Ռուբեն Ա-ի գործունեությանը վերաբերող առկա թեկուզ աղքատիկ տեղեկություններին անդրադառնալը, քննության առնենք նրա ծագման խնդիրը:

Ռուբենի ծագման և նրա գործունեության մասին մեր պատմագրության մեջ առաջին հանգամանակից տեղեկությունն առկա է Սամվել Անեցու Ժամանակագրության մեջ: Ըստ որում՝ Ժամանակագրության մեջ Ռուբենի և Ռուբինյանների մասին տարբեր առիթներով խոսվում է երկու անգամ, որը և ուսումնասիրողներին առիթ է տվել մերժելու Ժամանակագրության մեջ եղած փաստերի հավաստիությունը:

(այսուհետ՝ Քասունի):

² Գ. Գ. Միքայելյան, *История Киликийского Армянского Государства*, Ереван, 1952 (այսուհետ՝ Միքայելյան):

³ Միքայելյան, էջ 82: Քասունի, էջ 37:

⁴ Հարկ է նշել, որ Քասունին իր վարկածը հաստատելու համար բարեխղճորեն անդրադառնում է իրենից առաջ հարցին անդրադարձած բոլոր հեղինակների կարծիքներին. տե՛ս Քասունի, էջ 49-63:

Ի՛նչ է հաղորդում մեզ Անեցու Ժամանակագրությունը.

«ՌՀԷ. ... ի սոյն ամի, և այլք ասեն թէ ի ՌՀԷ. (ձեռագրում սխալմամբ ՇՀԷ. - Է. Բ.) ամին գնաց թագաւորն Գագիկ ի Տարսուս առ Ապլղարիպ իշխան Հայոց վասն խնամութեան և ի դառնալն մեր յԱռիճաս՝ կալան գնա իշխանքն յունաց և խեղդեցին գնա Գ. եղբարք, որք էին ի միում բերդի, և ինքն Գագիկ ընդ անցանելն առ նոքօք խոնարհեցաւ ի տես նոցա և յողջոյն: Եւ այլք ասեն, թէ ի յորս կայր և ի քուն գտեալ Մանդաւեանքն՝ տարան ի բերդն Կանդոսկաւի և անդ սպանին:

Իսկ իշխանքն հայոց և ամենայն զօրք նոցա լքան և յամենայն տեղիս ցրուեցան, յորոց իշխան մի արեանառու Գագկայ՝ Ռուբէն անուն, որ կալեալ ունէր Գօսիտառայ բերդն, յորժամ լուաւ զմահն Գագկայ՝ յարուցեալ ամենայն զարմօք իւրովք և եկն ի կողմանս Փոխիգիոյ՝ դիմելով ի գիւղ մի Կօլիմօգօլօ անուն և անդ բնակեալ, յորում լեռինն էին բնակեալ բազումք յազգէն հայոց՝ զորս զամենեսեան զնոսա առ ինքն կալեալ մեծն Ռուբէն և նոքօք զօրացեալ, էառ զլեռնային կողմանսն՝ զհոռոմսն անտի ի բաց մերժեալ և զնոցա տեղիսն առեալ: Եւ Հ. (70) ամաց լեալ՝ բարեպաշտ կենօք վերափոխեցաւ առ Քրիստոս և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Կաստաղոն՝ թողեալ զիշխանութիւն յիւր հարազատ որդին ի Կոստանդին, որ և տիրեաց հռչակաւոր բերդին՝ որ Վահկայ կոչի, յորում տուն եղ ինքեան անդ և զտէրութիւն իւր հաստատեաց. և նովաւ բազում տեղիս էառ»⁵:

Ինչպէս նկատում ենք, ընդօրինակության հեղինակը թէն նշում է, որ Գագիկի Տարսոն գնալու տարեթվի, ինչպէս և Գագիկի գերեվարության ու մահվան մասին առկա են տարբեր աղբյուրներ, սակայն Ռուբենի՝ Գագիկի հետ ազգակցական կապ ունենալու, Գագիկից հետո ծավալած գործունեության, իշխած և ապրած տարիների մասին տալիս է հավաստի տեղեկություններ: Բոլոր հիմքերն ունենք ենթադրելու, որ Անեցու Ժամանակագրության մեջ եղած այս կարևոր ընդմիջարկությունը որևէ կասկածի տեղիք չէր տա, եթե նույն պատմիչի երկում առկա բազմաթիվ ընդմիջարկությունների թվում, 1201 թվականի իրադարձությունների արձանագրումից հետո, չլիներ Կիլիկյան իշխաններին վերաբերող մի ընդարձակ մեջբերում, որն, ի դեպ, ինչպէս նկատել է Սամուէլի հրատարակիչ Արշակ Տեր-Միքայելյանը, ուշ շրջանի միայն մեկ ձեռագրում է ներկայացված⁶:

Բերենք այդ մեջբերման մեզ հետաքրքրող հատվածը. «Եւ գիտել պարտ է վասն իշխանացն Ռուբինեանց, որք յետոյ թագաւորեցին ի Սիս, զի զանազան կերպիւ պատմեն վիպասանքն զԺամանակ և զթիւ ամաց նոցա: Որոց առաջինն է Ռուբէն, որի ՇԻԷ. թվին ի սպանանելն Գագկայ՝ եկեալ ի գիւղն Կօմօգօլօ՝ և առեալ զլեռնային կողմանսն՝ և զկնի սակաւ ամաց մեռանի. և որքանն չէ յայտ: Եւ զկնի Կոստանդին որդի նորա տիրէ Վահկային և այլոց բազմաց. մեռանի ի ՇԽԹ. թվին. ընդ ինքն և ընդ հայրն կացեալք ամս ԻԴ. (20)»:

Ահա այն ամենը, ինչ մեզ հաղորդում է Սամվել Անեցու Ժամանակագրությունը Ռուբենի անձի ու նրա գործունեության մասին: Արդ, ինչ փաստարկներ են բերում

⁵ Ա. Տեր-Միքայելյանի աշխտ., Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի Ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Վաղարշապատ, 1893, էջ 116-117 (այսուհետ՝ Սամուէլ Անեցի):

⁶ Սամուէլ Անեցի, էջ 135 :

Միքայելյանը և՛ հատկապես, Քասունին՝ մերժելու համար այդ տեղեկությունների հավաստիությունը: Միքայելյանը բավարարվում է նշելով այն հանգամանքը, որ Անեցու ժամանակագրության հնագույն՝ 1176 թ. գրված բնագրում Ռուբենի մասին հատվածը բացակայում է և այն առկա է միայն 13-րդ դարի սկզբին գրված ձեռագրերում, մինչդեռ Քասունին հարցին շատ ավելի հանգամանալից է անդրադառնում: Նա ևս նշում է. «ԺԲ. դարու մատենագիր Սամուել Անեցիի հրատարակուած ժամանակագրութեան՝ Ռուբենի մասին մեզի փոխանցած տեղեկութիւնը անհրաժեշտ կըլլայ անտեսել նկատի առած որ Սամուել Անեցիի հնագոյն մէկ ձեռագիրը, որ կը պատկանի 1176 թ.-ին, Ռուբենի մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն կը բովանդակէ իր մէջ»⁷: Ապա և հենվելով Վազգեն Հակոբյանի հրատարակած «Մանր ժամանակագրությունների» վրա, հավելում է, որ Անեցու հրատարակված ժամանակագրության վերջում «Ռուբինեան իշխանների կարգը նոյնպէս չկայ անոր «ամենահնագոյն բնագրերում»⁸: Այս ամենը ճիշտ է և, ինչպես վերջերս էլ փաստեց Սամվել Անեցու ժամանակագրության հնագույն ձեռագրերը ուսումնասիրած Կարեն Մաթևոսյանը, Ռուբինյանների ծագման և նրանց սկզբնական գործունեության մասին Անեցու բուն ժամանակագրության մեջ ոչինչ չկա գրված⁹: Սրանից հետևում է, որ Անեցու ժամանակագրության մեջ Ռուբինյանների մասին տեղեկությունները վերաբերում են ժամանակագրության շարունակողներին և ընդմիջարկություններ են, հետևաբար որևէ չափով չեն կարող նսեմացնել Անեցու բուն ժամանակագրության հավաստի լինելը: Այլ հարց է, թե այդ ընդմիջարկությունները որքա՛ն հավաստի են: Անեցու ժամանակագրության մեջ առկա բազմաթիվ ընդմիջարկությունների հավաստիությունը կամ ժամանակագրության շարունակողների ինքնությունը պարզելու չափազանց բարդ հարցերը մեր խնդրից դուրս են¹⁰. մեր նպատակը որոշակի է՝ Անեցու ժամանակագրության մեջ Ռուբինյանների մասին եղած ընդմիջարկությունները վերադարձնել պատմագիտության ու բանասիրության քննության դաշտ և արժեվորել նրանց հավաստիությունը:

Վերը հիշված գործում Քասունին շարունակում է. «Անկախ վերոյիշեալ փաստերէն, հրատարակուած Սամուել Անեցիի մօտ երկու պարագաներ կը հետաքրքրեն մեզ ու կասկած կը ստեղծեն անոր հաւաստիութեան շուրջ: Առաջինը՝ «մեծն Ռուբէն» բացատրութիւնն է: Դժուար թէ «մեծն» ածականը հոս օգտագործուած ըլլայ «նախահայր» իմաստով: Կը նշանակէ թէ Ս. Անեցիի ձեռագրին վրայ այդ յաւելումը կատարուած է ուշ՝ հաւանաբար ԺԳ. դարուն, երբ արդէն Ռուբէնի անձին շուրջ ստեղծուած էին գրոյցները: Ու ասոր լաւագոյն փաստը կարելի կ'ըլլայ գտնել ժամանակագրութեան վերջաւորութեան՝ Ռուբինեան իշխաններու կարգին սկիզբը դրուած սա խօսքին մէջ. «Եւ գիտել պարտ է վասն իշխանացն Ռոբինեանց, որք յետոյ թագաւորեցին ի

⁷ Քասունի, էջ 35:

⁸ Անդ:

⁹ Կ. Մաթևոսյան, Սամվել Անեցու ժամանակագրության հնագույն ձեռագրերը. «Ակադեմիկոս Նիկոլայու Մառ», Երևան, 2005, էջ 37-48:

¹⁰ Թեև ժամանակին անդրադարձել ենք ժամանակագրության շարունակողներից մեկի հեղինակությանը՝ պարզելով, որ այն իրոք պատկանում է միջնադարի ականավոր գործիչ Ստեփանոս Օրբելյանի գրչին. տե՛ս է. Բաղդասարյան, 13-րդ դարի մի ժամանակագրության (Ստեփանոս Օրբելյան) հեղինակի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1971, թ. 2, էջ 210-216:

Միս, զի զանազան կերպիւ պատմեն վիպասանքն զԺամանակ և զթիւ ամաց նոցա»։ Նախ ըսենք թէ 1100-1190 թթ. միջև ապրած Ս. Անեցին չէր կրնար խօսիլ ԺԲ. դարուն վերջին տասնամեակին մեջ հռչակուած Կիլիկեան թագաւորութեան մասին։ Ապա՝ «զանազան կերպիւ պատմեն վիպասանքն» խօսքը ինքնին կը բացատրէ թէ ԺԳ. դարէն սկսած բազմաթիւ գրոյցներ սկսած էին շրջիլ Ռուբենի անձին և իշխանութեան հիմնադրման մասին»¹¹։

Թվում է՝ իրոք, ամեն ինչ ճիշտ է և անառարկելի։ Սակայն, ցավոք, պիտի արձանագրենք, որ և՛ Գ. Միքայելյանը, և՛ Հ. Քասունին այստեղ թույլ են տվել լուրջ վրիպում։ Ինչպես վերոհիշյալ հարգարժան հեղինակներին, այնպես էլ ժամանակագրությունների, մասնավորապես աղյուսակաձև գրված ժամանակագրությունների ուսումնասիրությամբ զբաղվող բոլոր հեղինակներին հայտնի է, որ ժամանակագրություններում տարբեր անձինք տարբեր ժամանակներում ընդմիջարկություններ են կատարել։ Հետևաբար, պնդելու համար, թե ժամանակագրության մեջ եղած տեղեկությունները հետագայի հորինվածք են և չեն կարող հավաստի համարվել, նախ անհրաժեշտ էր մանրակրկիտ համեմատել եղած ընդմիջարկությունները։ Խնդիրն այն է, որ վերը նշված երկու ընդմիջարկությունների համեմատությունը պարզում է, որ իրոք դրանք կատարված են տարբեր ժամանակներում, տարբեր անձանց կողմից և հավանաբար տարբեր վայրերում։

Պարզենք մեր միտքը։ Վերն ասվեց, եթե առաջին ընդմիջարկության հեղինակը Գագիկ Բ-ի Տարսուն՝ Ապլղարիբի մոտ գնալու, ապա նաև նրա եղերական մահվան մասին խոսելիս գրում է, որ այդ մասին աղբյուրները տարբեր են նշում՝ ՌՀԷ, «և այլք ասեն թէ ՇԻԵ»¹², ապա Ռուբեն իշխանի անձի և նրա գործունեության մասին խոսում է առանց որևէ տարակուսանքի, բերում մանրամասներ նրա գործունեության, ապրած տարիների, թաղման տեղի, իշխանությունը իր որդուն՝ Կոստանդինին թողնելու մասին։ Մեծ հավանականությամբ, կարծում ենք, նույն հեղինակին պետք է վերագրել նաև Կոստանդինի մահվան մասին վկայությունը, որը հետաքրքիր է նաև Ռուբենի գործունեությունը գնահատելու առումով։ «ՌՃԻ. ի ՇԽԹ. թվին... մեռալ իսկ և թաղեցաւ ընդ հօրն իւրում ի սուրբ ուխտն Կաստաղօն»¹³։ Սրան կանոնադրական ստորև։

Մինչդեռ «Եւ գիտել պարտ է վասն իշխանացն Ռուբինեանց, որք յետոյ թագաւորեցին ի Միս, զի զանազան կերպիւ պատմեն վիպասանքն զԺամանակ և զթիւ ամաց նոցա» հաստատելիս որոշակի երևում է, որ երկրորդ ընդմիջարկության հեղինակի աղբյուրները բազմազան են, ուշ շրջանի, և տարբեր կերպ են հաղորդում իշխանների ու թագավորների իշխած տարիների և նրանց գործունեության մասին։ Ավելին, պարզ երևում է, որ այս հեղինակը ոչ միայն այլ անձնավորություն է, այլև ծանոթ չէ նախորդ հեղինակին, այլապես Ռուբենի մասին չէր գրի. «Եկեալ ի գիւղն՝ Կոռմօզօլօ և առեալ զլեռնային կողմանսն և զկնի սակաւ ամաց մեռանի, և որքան՝ չէ յայտ»։

Ե՞րբ է կատարվել առաջին ընդմիջարկությունը՝ ճշգրիտ որոշել հնարավոր չէ,

¹¹ Քասունի, էջ 35։

¹² Հրատարակված բնագրում ՇԼԵ, որը բացահայտ գրչական սխալ է։ Ինչ վերաբերում է ՌՀԷ եւ ՇԻԵ թվականներին, ապա դա տոմարագիտական շփոթի հետեւանք է, քանզի մի դեպքում այն բերված է փրկչական, մյուս դեպքում՝ Հայոց մեծ տոմարի հաշվարկով, որը նման շեղումներ թույլ է տալիս։

¹³ Սամուել Անեցի, էջ 121։

սակայն այնտեղ եղած մանրամասն և վստահ հաղորդումները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այն կատարվել է իրադարձություններին մոտ ապրած և լավատեղյակ անձի կողմից: Ուշագրավ է, որ հետագա հեղինակների հաղորդումները եթե ուղղակի չեն կրկնում, ապա նաև չեն ժխտում սույն հեղինակի արձանագրած իրադարձությունները: Մինչդեռ երկրորդ ընդմիջարկության հեղինակը ոչ միայն ուշ շրջանի անձնավորություն է, այլև մեկը, որը լուրջ քննության է առել իր ունեցած բազմաթիվ աղբյուրները, կատարել տոմարական հաշվարկներ և համեմատություններ հունական աղբյուրների հետ: Շարունակության մեջ նա կրկնում է, որ որոշ հեղինակներ Ռուբենի և Կոստանդինի իշխած տարիները համարում են 26 տարի, և որ ինքը համաձայն չէ մի շարք հեղինակների հետ, քանզի նրանց տվյալները չեն համապատասխանում հունական կայսրերի իշխած տարիների հետ: Ընդ որում գրելով, թե «Լևոն Ժ. ամ պարոն և ԻԲ. ամ ևս թագաւոր, և զկնի այլքն կարգաւ...»¹⁴, պարզորոշ ցույց է տալիս իր շատ ուշ շրջանի հեղինակ լինելը: Երկրորդ հեղինակը, ի տարբերություն առաջինի, Ռուբենի բնակավայրի Կոլիմոզլու անվանման փոխարեն օգտագործում է Կոռնոզլու տարբերակը՝ ինչպես ուշ շրջանի հեղինակները: Բացի այդ, եթե մենք չգիտենք երկրորդ հեղինակի ով և որտեղացի լինելը, ապա առաջին ընդմիջարկության հեղինակը ակնարկում է իր կիլիկեցի լինելը՝ գրելով. «Գնաց թագաւորն Գագիկ ի Տարսուս առ Աբղարիբ իշխանն հայոց վասն խնամութեան և ի դառնալն մեր յԱռճիաս՝ կալան գնա իշխանքն յունաց և խեղդեցին գնա...»¹⁵:

Վերջապես հարկ է նշել, որ երկրորդ ընդմիջարկության հեղինակը թերևս միակն է, որը բոլորովին չի անդրադառնում Ռուբինյանների ծագման հարցին: Կարծում ենք, ասվածը բավարար հիմք է տալիս պնդելու, որ երկրորդ ընդմիջարկությունը որևէ առնչություն չունի առաջինի հետ, հետևաբար դույզն իսկ չափով չի կարող հերքել առաջին ընդմիջարկության հավաստի լինելը:

Արդ, տարանջատելով Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ եղած ընդմիջարկությունները, այժմ, օգտվելով Քասունու կատարած մանրագնին ուսումնասիրությունից, հակիրճ անդրադառնանք Ռուբենի Բագրատունիների, Արծրունիների, իսկ ըստ որոշ աղբյուրների՝ նաև Հայկազունիների հետ ունեցած ազգականության խնդրին:

Ո՞վ էր Ռուբենը: Ինչպես ասվեց, ըստ Անեցու ժամանակագրության՝ «իշխան մի արեանառու Գագկայ», որ ինքնին նշանակում է մեծ իշխան: Ըստ Ուռհայեցու մոտ եղած ընդմիջարկության և Սմբատ Գունդստաբլի, Ռուբենը ոչ միայն Գագիկի իշխաններից է, այլև մեծ իշխաններից, քանզի եթե նրա որդի Կոստանդինի մասին օգտագործվում է «մեծատոհմիկ», «մեծ իշխան» ածականը, բնականաբար դրանք վերաբերում են առաջին հերթին Ռուբենին: Գրեթե նույնը կրկնում է Վարդան Արևելցին: Արքունի մատենագիր Վահրամ Բաբունին, ինչպես և նկատում է Քասունին, գրեթե կրկնում է Սամվել Անեցուն, գրելով «արեանառու Գագկայ... Մեծն Ռուբեն»: Կոռնիկոսի իշխան Հեթում պատմիչը Ռուբենին համարում է «Ռուբեն Մեծն ազգական ոմն եւ իշխան թագաւորին Հայոց Գագկայ»:

¹⁴ Սամուել Անեցի, էջ 136:

¹⁵ Անդ, էջ 116: Հենց միայն այս փաստը բավական էր հասկանալու համար, որ հաղորդում կատարողը Անեցին չէ, այլ անանուն կիլիկեցի է:

Մխիթար Այրիվանեցին Ռուբենին համարում է Սասնեցի իշխան: Ըստ Հեթում Բ - թագավորի՝ Ռուբենը Գագիկի ազգականն է: Նույն Հեթում Բ թագավորի Ճաշոցի հիշատակարանում ասվում է. «Մեծափառ ոմն իշխան իշխանաց ի սեռէ թագաւորութեանն, արեանառու մեծին Գագկայ Ռուբեն անուն»: Ներսէս Պալիանենց՝ «Ռօպինացիք, որք էին ազգի եւ յարմատոյ թագաւորացն հայոց... ազգական Գագիկ թագաւորին»: ԺԷ դարի անանուն ժամանակագիր՝ Ռուբենը Գագիկի ազգական: Նույն դարի հեղինակ Մարտիրոս Դրիմեցի՝ «Պարոն Ռուբեն զարմէ Գագկին»:

Եվ, վերջապէս, կան հեղինակներ, որոնք Ռուբենին համարում են սերված Արծրունիներից, կամ Արծրունիներից և Հայկազուններից միաժամանակ: Այս շարքում, կարծում ենք, հատուկ ուշադրության պէտք է առնել Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը Ռուբենի և Ռուբինյանների ծագման մասին: Անշուշտ, Գանձակեցու մոտ Ռուբինյանների ծագման մասին եղած գրույցը գիտական առումով չի կարելի լուրջ ընդունել, քանզի այնտեղ ժողովրդական գրույցի մեջ խառնված են մի շարք փաստեր, որոնք վերաբերում են Գագիկի կողմից Կեսարիայի Մետրոպոլիտ Մարկոսի սպանությանը և հենց Գագիկի սպանությանը, ապա նաև Գագիկին սպանող Մանդալյան եղբայրներից Թորոս Ա իշխանի վրեժխնդիր լինելուն: Առավել իրական է հնչում նրա հաղորդումը թուրքական արշավանքներից հետո հայ ավատատերերի հեռանալու և Կիլիկիայում ու մերձակա տարածքներում հաստատվելու մասին, որոնց մեջ էին նաև Ռուբինյանները՝ «Մերեալ թագաւորագունք»: Ընդ որում, Գանձակեցին Ռուբենին համարում է «յազգականութենէ եւ ի զօրացն Գագկայ Արծրունեաց», իսկ մեկ այլ ընթերցմամբ՝ «...ի զաւակացն Գագկայ Արծրունեաց»: Դժվար չէ նկատել, որ Գանձակեցու մոտ այս հատվածում ևս շփոթ կա, քանզի եթե Ռուբենի ազգակցական կապը Գագիկ Արծրունու հետ միանգամայն տրամաբանական է, ապա նրա՝ «ի զաւակացն կամ ի զօրացն» լինելը բացառվում է: Գագիկ Արծրունին մահացել է Ժ - դարի առաջին կեսին, մինչդեռ Ռուբենը ծնվել ու գործել է ԺԱ դարում: Բացի այդ, Հայոց թե՛ Բագրատունյաց և թե՛ Արծրունյաց թագավորներն ու իշխանները Մեծ Հայքից արտագաղթել են ԺԱ դ. առաջին կեսին, հետևաբար Ռուբենը չէր կարող ո՛չ Գագիկ Արծրունու զավակը և ո՛չ էլ նրա զորավարը լինել:

Սակայն մեր այն ենթադրությունը, թե Գագիկ Արծրունու հետ Ռուբենի ազգակցության հարցը միանգամայն տրամաբանական է, որոշակի ուժ է ստանում Սամվել Անեցու Ժամանակագրության Մատենադարանի թիվ 7261 և թիվ 10202 ձեռագրերով, որոնց մեջ, Թորոս իշխանի՝ Գագիկ Բ-ին սպանողներից վրեժխնդիր լինելու և իշխանությունը վերականգնելու մասին պատմելուց հետո, կա հետևյալ ուշագրավ հաղորդումը. «Այս Թորոս իշխան եւ եղբայր իւր Ստեփանէ, որդիք էին Լեւոնի իշխանին, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենայ, թոռունք Գագկայ Արծրունեաց»¹⁶:

Նկատի առնելով, որ այս հատվածը համառոտագրությունն է Կիրակոս Գանձակեցու պատմության մեջ նույն խնդրին վերաբերող երկու տարբերակներով մեզ հասած «ի զօրացն» կամ «ի զաւակացն Գագկայ Արծրունեաց» անընդունելի տարբե-

¹⁶ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7261, էջ 58ա, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 10202, էջ 61բ: Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Կարեն Մաթևոսյանին, որ մեր ուշադրությունը հրավիրեց սույն խնդրի վրա:

րակների¹⁷, հարկ է ենթադրել, որ ժամանակին սույն ընդմիջարկությունը կատարողներին ծանոթ է եղել Կիրակոս Գանձակեցու առավել ճիշտ և միանգամայն ընդունելի ընթերցումը:

Ուշադրության արժանի է նաև ԺԷ դարի հեղինակ Դավիթ Բաղիշեցու հաղորդումը, քանզի նշելով հայոց արքայական հարստությունների՝ Հայկազունիների, Արշակունիների, Բագրատունիների մասին, շարունակության մեջ ասվում է. «Չորրորդ՝ այժմ յԱրծրունեաց խառնեալ խնամութեամբ ընդ Հայկազունուն»¹⁸: Բնական է, որ Բաղիշեցին մեջբերում է անում Կիլիկյան թագավորության շրջանում ապրած հեղինակից:

Այսպես, ուրեմն, հակառակ աղբյուրների տարբեր վկայություններին, նրանցում լուրջ հակասություններ չենք գտնում գոնե Ռուբենի ծագման մասին, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ Ռուբենին վերագրվում է Հայկազունիների և Սենեքերիմյան խնամիության ծնունդ: Բոլոր աղբյուրները վկայում են, որ Ռուբենը Գագիկի իշխաններից էր, ընդ որում՝ մեծագլխի ծնունդ, քանզի, կրկնենք, երբ Սմբատ Սպարապետը Ռուբենի որդի Կոստանդինի մասին է նշում «իշխան ոմն մեծագլխի, յիշխանացն Գագկայ, Կոստանդին անուն», մի՞թե պարզ չէ, որ նույնը վերաբերում է նրա հորը՝ Ռուբենին¹⁹:

Ինչ վերաբերում է օտար աղբյուրներից Միքայել Ասորու հաղորդմանը հայ իշխանների Կիլիկիայում հաստատվելու մասին, ապա եթե բացառում ենք հետագա ընդմիջարկությունները, որոնք ինքնին հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանզի այնտեղ ևս խոսվում է Ռուբինյանների իբրև հայոց արքայազունների մասին, ընդ որում խոսվում է իբրև վասպուրականցի արքայազունների, ինչպես այն հեղինակները, որոնք Ռուբինյաններին վասպուրականցի, այսինքն՝ Արծրունիներից են սերված համարում: Մնացալը մի ընդհանուր խոսք է պատմական և ժամանակագրական մի ընդարձակ շրջանի մասին: Ասել է, թե Միքայել Ասորու հնագույն բնագիրը ապացույց է, թե հեղինակը միայն շատ ընդհանուր տեղեկություններ է հայտնում ԺԱ դ. վերջի և ԺԲ դ. սկզբի իրադարձությունների մասին, գրելով, թե՝ «Այդ ժամանակ կային հայեր, որոնք Փիլարտոսի ժամանակներից զբաղեցրել էին մի շարք տարածքներ: Նրանցից մեկը Գող Վասիլն էր՝ Քեսունի և Ռաբանի տիրակալը: Կային նաև հայեր, որոնք տիրում էին Կիլիկիայում մի շարք վայրերի, նրանց կոչում էին Ռուբինյաններ»²⁰:

Արդ, այս ամենը ի մի բերելուց հետո աչքի է զարնում մի էական հանգամանք: Բոլոր այն հեղինակները, որոնք խոսում են Ռուբենի՝ Գագիկ Բագրատունու հետ ունեցած առնչության մասին, նշում են Ռուբենի՝ Գագիկի իշխան լինելու կամ նրա հետ արյունակցական կապ ունենալու՝ «արենառու» լինելու մասին: Մինչդեռ այն հեղինակները, որոնք խոսում են Ռուբենի՝ Արծրունիների, իսկ ավելի որոշակի՝ Սենեքերիմ արքայի և Հայկազունիների հետ առնչության մասին, առանց երկմտանքի նրան համարում են արքայազուն:

Կարծում ենք, այս թնջուկը մասամբ հնարավոր է պարզել՝ քննության առնելով

¹⁷ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 109:

¹⁸ Քասունի, էջ 24:

¹⁹ Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1856, էջ 101-102. տե՛ս նաև Քասունի, էջ 13:

²⁰ Միքայելյան, էջ 83-84:

ձեռքի տակ եղած այն փաստերը, թե ազգակցական ինչ կապերով էին շաղկապված հայոց Բագրատունյաց, Արծրունյաց, Հայկազունի (Սյունյաց) արքայական տները և ինչ հարաբերության մեջ էին նրանք հայրենիքից հեռացվելուց հետո: Ցավոք, եթե այսօր հնարավոր չէ մանրամասն փաստել այդ հարաբերությունները, այնուամենայնիվ ուրուշակի տեղեկություններ հայ արքայական ու իշխանական տների ազգակցական կապերի մասին պատմիչները հաղորդում են: Հայտնի է, որ Սյունյաց մեծ իշխան Վասակ Գաբուրը ամուսնացած էր Աշոտ Ա Բագրատունու դուստր Մարիամի հետ, և, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է հայտնում՝ «Վասակը փառքով ու իշխանությամբ իր նախնիներից անցավ՝ խառնվելով Բագրատունի թագավորող տոհմին»²¹:

Սյունյաց գահերեց իշխան, ապա և թագավոր Սմբատը ամուսնացած էր Արծրունի Գրիգոր-Դերենիկի դուստր Սոփայի հետ²²: Իր հերթին Գագիկ Ա Բագրատունին փեսայացել էր Սյունյաց Հայկազունի թագավոր Սմբատի և Աղվանից մեծ իշխան Սևադայի դստեր՝ Շահանդուխտից ծնված Վասակ թագավորի աղջիկ Կադրամիտեի հետ²³: Գագիկ Բ-ն փեսայացել էր Սենեքերիմ Արծրունուն²⁴: Անգամ այս մի քանի օրինակը բավարար են, որպեսզի մեծ վստահությամբ ընդունենք Միքայել Ասորու ժամանակագրության մեջ առկա այն ընդմիջարկությունը, թե «Այդ ժամանակները հայոց արքայազունները որք Վասիլ կայսեր օրոք եկած էին Վասպուրականէն եւ բնակած Մեքաստիա, Կեսարիա և Խալատանէքն, և բռնացեալ ունէին տեղեր, մտան Կիլիկեցւոց երկիրը: Անոնցմէ ոմանք Ռուբենեանք կոչւած, որոնք մեծամեծ զարմերէն էին՝ Հայկազունք և Սենեքերիմեանք. խնամութեամբ իրարու խառնուած, որոնք կը թագաւորէին Վասպուրականի վրայ՝ մինչ Բագրատունիք Մեծ Հայքի վրա կը թագաւորէին, եւ հիմա սկսան տիրել Կիլիկեցւոց երկրին եւ (ապա) թագաւորեցան արիական քաջութեամբ: Ռուբեն նաև, եւ Կոստանդին եւ Լեւոն ու Թորոս, եւ այլք մի ըստ միոջէ»²⁵:

Դեռ առիթ կունենանք անդրադառնալու Ռուբենի՝ Արծրունի ծագման խնդրին, սակայն չափազանց կարևոր է ճշտել, թե ինչ հարաբերություններ գոյություն ունեին հայրենիքից աստանդական դարձած Բագրատունյաց և Արծրունյաց արքայական տների միջև:

Հայտնի է, որ Արծրունիները հայրենի Վասպուրականից հեռացան Սենեքերիմ թագավորի գլխավորությամբ 1021 թվականին, մինչդեռ Գագիկ Բագրատունին երկրից հեռացվեց 1041 թվականին, սակայն, ինչպես պարզվում է Ուռհայեցու չափազանց արժեքավոր հաղորդումից՝ կապված բյուզանդական Դուկաս Թ կայսեր Հայոց Եկեղեցու դեմ սանձազերծած նոր հալածանքների մասին, բյուզանդական տարածքներում հաստատված արքայազուն իշխաններն ու հոգևորականները հայությանը և Հայ Եկեղեցուն վերաբերող հարցերում անվերապահ ընդունել են Գագիկի գերագա-

²¹ **Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, աշխատասիրությամբ և թարգմանությամբ Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 172-173 (այսուհետ՝ Օրբելյան): Այն դեպքերում, երբ առկա են սկզբնաղբյուրի գիտական բարձրակարգ թարգմանություններ, հղում ենք այդ հրատարակությունները, որոնք ավելի մատչելի են բազմաթիվ ընթերցողների համար:

²² Գնդեվանքի կառուցողը. **Օրբելյան**, էջ 232:

²³ Անիի Մայր տաճարի կառուցումը ավարտին հասցնողը. անդ, էջ 256-258:

²⁴ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, թարգմանությունը Հ. Մ. Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 105 (այսուհետ՝ Ուռհայեցի):

²⁵ **Մ. Ասորի**, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1871, էջ 411:

հույությունը:

Դուկաս կայսեր պահանջին, թե՛ «Մեր թագավորական հրամանն է, որ դուք և Հայոց երկրի բոլոր իշխանները ընդունեք մեր հռոմոնոց ազգի հավատո կնիքը», Մենեքերիմ Արծրունի արքայի որդիներ Ատոմը և Ապուսահլը պատասխանում են. «Մենք առանց Գագիկի՝ Աշոտի որդու, ոչինչ անել չենք կարող. նա մեր փեսան, քաջ է և թագավոր: Մարդ ուղարկիր և նրան այստեղ հրավիրիր, որովհետև եթե մենք առանց նրան որևէ բան անենք, նա հենց մեր գավառում մեզ ողջակեզ կանի»²⁶:

Ինքը՝ Գագիկը ևս Կոստանդնուպոլսում փայլուն կերպով պաշտպանելով Հայոց Եկեղեցու դավանանքը, միաժամանակ կայսեր ներկայությամբ հայտարարում է. «Ես թագավոր եմ, հայոց թագավորների գարմ, բոլոր հայերն իմ հրամաններին են ենթարկվում: Ես քաջագիտակ եմ Աստծո Կտակարաններին, թե՛ Հին և թե՛ Նոր, բոլոր հայերը կհաստատեն իմ ասածը, քանզի ինձ դասում են վարդապետների շարքին»²⁷: Ինչպես հաղորդում են աղբյուրները, Կոստանդնուպոլսից վերադառնալուց հետո Գագիկը փաստորեն վարում էր բացարձակ հակաբյուզանդական քաղաքականություն և ձգտում էր ազգակցական կապեր ստեղծել նաև Արծրունի մեկ այլ իշխանի՝ Ապլղարիայի հետ, որը Մենեքերիմի հետ տեղափոխվելով Սեբաստիա՝ Կոստանդին Մոնոմախ կայսրից ստացել էր Տարսուսի, Մամեստիայի, Ադանայի, Պապեռոնի և Լամբրոնի կառավարումը²⁸: Հավանաբար Գագիկի՝ Բյուզանդիայից անկախ քաղաքականությունից սարսափած՝ Ապլղարիայը չհամաձայնեց խնամիական կապեր հաստատել Գագիկի հետ:

Ստացվում է այնպես, որ Արծրունիների Մենեքերիմյան ճյուղը, որը ազգակցական սերտ կապերի մեջ էր Բագրատունիների հետ, ընդունում էր Գագիկի գերագահությունը, մինչդեռ Ապլղարիայի ճյուղը խուսափում էր նրանից: Թերևս դրանով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ Գագիկի սպանությունից հետո Ռուբենը թողնում է Ապլղարիայի տարածքներում գտնվող Կոստանու կամ Կոպիտառ ամրոցը, ապստամբում է Բյուզանդիայի, հետևաբար՝ նաև Ապլղարիայի դեմ, և հետանալով Կիլիկիայի լեռնային մասերը՝ հիմք դնում իր իշխանությանը, այնտեղից քշելով բյուզանդացիներին, և նրանց տիրությունները գրավում: Որ իսկապես Գագիկի նկատմամբ հայոց գրեթե բոլոր արքայազունները և իշխանները գտնվում էին ստորադաս վիճակում, հաստատվում է նաև Ուռհայեցու այն հաղորդումով, թե ինչպես Գագիկի ձերբակալումից հետո, «Ուր օր անց հայոց բովանդակ երկիրը՝ Աբասի որդի Գագիկը (Կարսի նախկին թագավորը), Մենեքերիմի ողջ տոհմը՝ Ատոմն ու Ապուսահլը, և հայոց մյուս իշխանները ելան բերդի դեմ: Մի քանի օր կռիվ մղեցին, բայց ոչինչ չկարողացան անել, որովհետև բերդը շատ անառիկ էր»²⁹:

Սակայն, անկախ վերը նշված հաղորդումներից, զարմանք է հարուցում այն իրողությունը, որ Ռուբինյանների ծագմանը անդրադարձած ուսումնասիրողներից ոչ ոք քննության չի առել ԺԳ դարի մեծագույն գիտնական վարդապետ Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու այդ առթիվ քանիցս ասված մտքերը: Երզնկացին, ավելի քան որևէ այլ

²⁶ Ուռհայեցի, էջ 105:

²⁷ Անդ, էջ 106:

²⁸ Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976, էջ 674:

²⁹ **Ուռհայեցի**, էջ 144: Կարծում ենք, ուշագրավ է, որ այս շարքում բացակայում է Ապլղարիի անունը:

հեղինակ, ո՛չ միայն մի քանի անգամ է խոսում այդ մասին, այլև շատ ավելի հանգամանակից, որը, կարծում ենք, իսկապես կարող է լուծել Ռուբինյանների առնչությունը ինչպես Բագրատունիների, այնպես էլ Արծրունիների հետ: Խնդիրն այն է, որ եթե, հրատարակված չլինելու պատճառով, Երզնկացու մի շարք անդրադարձները Ռուբինյանների ծագմանը անձանոթ են եղել ուսումնասիրողներին, ապա ուղղակի անհասկանալի է, որ ուսումնասիրողներից ոչ ոք չի անդրադարձել 1275 թ. Երզնկայում Ներսես Մեծի նշխարների գյուտին նվիրված՝ Հովհաննես Երզնկացու նշանավոր ճառին, որն իր ժամանակին «Սոփերքում» հրատարակված, գնահատված և անգամ ծանոթագրված է³⁰:

Երզնկացին շատ ջերմ հարաբերություններ է ունեցել Կիլիկյան արքունիքի և հոգևոր իշխանությունների հետ, բազմիցս եղել է այնտեղ: Լևոն Գ, Հեթում Բ արքաների, ինչպես և կաթողիկոսների և բարձրաստիճան այլ հոգևորականների հորդորներով գրել է ճառեր ու քարոզներ, Երզնկայում գտնված ժամանակ հորդորական նամակ է հղել Կիլիկյան իշխաններին³¹, իսկ ավելի ուշ՝ իր կյանքի վերջին տարիներին, գտնվելով Կիլիկիայում, ավարտին է հասցրել իր նշանավոր «Հաւաքումն Մեկնութեան քերականի» նշանավոր ուսումնասիրությունը³²:

Առաջին անգամ Երզնկացին այդ հարցին անդրադառնում է 1275 թ. Երզնկայի Թիլ ավանում Ներսես Մեծի նշխարների գյուտի առիթով:

Նշխարների գյուտը դիտելով որպես նշան Հայաստանի և Հայոց Եկեղեցու փրկության՝ ցնծությամբ դիմում է Լևոն Գ թագավորին՝ շնորհավորելով նրան, որ հենց իր թագավորության օրոք տեղի ունեցավ այդ հայտնությունը. «Սուրբն Ներսէս, սինն լուսոյ և խարիխսն անշարժելի հաւատոյ, ամենառատ բարեաց ճոխութիւն, և ամենագիտ գանձուց փարթամութիւն, շնորհեցաւ այսօր Հայաստանեաց արքայական աթոռոյդ, զի յաջողակ Աջոյն Յիսուսի եղև քեզ զօրութիւն, և զօրութեամբ բազկին բարձրելոյ թագաւորական փառաց քոց բարձրութիւն և ի Տեառնէ տուաւ թագաժառանգ զարմիտ Արծրունեաց յաղթութիւն: Զի թէպէտ դասիւ վերջին ըստ ժամանակի, այլ զօրութեամբ և պատուով առաջինն ըստ հաստատութեան հաւատոյ, Արշակունեաց թագին թագընկալ, և Բագրատունեաց փառացն փոխանորդ, ծնունդ ազնուական տոհմին Արծրունեաց, ամենակալ արքային Յիսուսի անեղական և աննման փառացն պատկեր և կերպարան եղական»: Այնուհետև նշելով, որ նշխարների գյուտը տեղի է ունեցել 1275 թվականին՝ «Ի հայրապետութեանն Հայոց տեառն Յակոբայ հոգեշնորհ վարդապետի, ի թագաւորութեանն Հայոց Լևոնի», շարունակում է. «Որդոյ Հեթում և թոռին քաջին Լևոնի, որդոյ Ստեփանեայ, որդոյ Լևոնի, որդոյ Ռուբենի մեծի իշխանին, որ էր ի զօրացն Բագրատունեաց, և ազգէ նորին և ի տանէ և ի տոհմէ Արծրունեաց, որ և մեր պսակաւորն զերկուցն ունի թագաժառանգ ազգաց զազգականութիւն»:

Ուշադրության առնենք այն հանգամանքը, որ այս ամենը Երզնկացին գրում է այն ժամանակ, երբ դեռ կենդանի էր նշանավոր գորավար, պատմիչ և իրավագետ Կոս-

³⁰ «Պատմութիւն յայտնութեան նշխարաց Սրբոյն Ներսիսի», Սոփերք հայկականք, հտ. Զ, Վենետիկ, 1853, 32-80:

³¹ Տե՛ս Է. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977 թ., էջ 204-205:

³² Լ. Խաչերյան, Հաւաքումն մեկնութեան քերականի, Լոս Անջելոս, 1989, էջ 299-300:

տանդին Գունդատաբլը, որը ևս Ռուբենին համարում է Գագիկ Բ-ի իշխաններից և մեծատոհմիկ իշխան: Երզնկացին Կիլիկյան արքունիքի հետ գրեթե երկու տասնամյակ տևած հարաբերությունների ընթացքում այլ առիթներով ևս, ուղղակի կամ անուղղակի, անդրադառնում է Ռուբինյանների ծագման հարցին:

1284 թվականին գտնվելով Կիլիկիայում՝ Լևոն արքայի և կաթողիկոսի հանձնարարությամբ (Քրիստոսի Օննյան տոնի առթիվ) կարդում է իր նշանավոր ճառերից մեկը՝ «Ամենայն մարդ որ ընդ իշխանութեամբ է՝ ի հնազանդութիւն կացցէ, յաւուրն յորում օրհնեցան ձիաւորք արքայորդիքն մեր Հեթում և Թորոս և այլք մանգունք իշխանաց և յարքունական սպասաւորացն» վերտառությամբ: Խոսելով արքայորդիների և այլ իշխանագունների ասպետական տիտղոսին արժանանալու առթիվ ընդհանուր ցնծության մասին, անուղղակի ակնարկ է անում Ռուբինյանների ծագմանը՝ գրելով. «Ուրախանան և նախնիքն սուրբ և արքայագունքն առաջինք, արմատքն և սկիզբն թագաւորութեան Հայոց, սերունդքն որ Ռուբինեաց և թագիւ պսակեալքն որ ի նոցունց»³³: Ինչպես ասվեց, վերջին անգամ Հովհաննես Երզնկացին Ռուբինյանների ծագումնաբանությանը անդրադառնում է իր մահից քիչ առաջ: 1291 թ. մեկնելով Կիլիկիա, ուղղակի իր կյանքի վերջին օրերին Հեթում Բ թագավորի պատվերով գրում և ավարտում է «Հաւաքումն մեկնութեան քերականի» նշանավոր ուսումնասիրությունը, որին կցած ընդարձակ հիշատակարանում գրում է. «Արդ, վերնական եւ աստուածային բարեացն ի կերպ կազմածին ստուգապէս պատկերագրաւոյն, բարեպաշտութեան և իմաստութեան տիրապէս տարփաւորն աստուածասէր թագաւորն Հայոց Հեթում, որդի Լեոնի բարեպաշտի, որդւոյ իմաստուն արքային Հեթմոյ՝ հաւր եւ մաւր Զապէլի սրբոյ թագուհւոյ՝ դստեր առաջին պսակաւորին Լեոնի, որդւոյ Ստեփանեայ, որդւոյ Լեոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռոբէնի Մեծի իշխանին: Յերկուց թագաւորական ցեղիցն սերեալ զարմի՝ ի Բագրատունւոյն եւ յԱրծրունւոյն, յայսոսիկ թագընկալեաց եւ իշխանաց բարձրագահից բողբոջ բարեպաշտութեան բուսեալ և ծաղիկ զարնանոյ ի ձմերացեալ ժամանակիս երեւեալ սաղարթաւոր եւ բազմոստեան...»³⁴:

Կարծում ենք, Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու՝ քննախույզ ականավոր գիտնական վարդապետի, որը երկար տարիներ ապրել և գործել է Կիլիկիայում, վայելել Լևոն Գ, Հեթում Բ արքաների և կաթողիկոսների ջերմ վերաբերմունքը և, բնականաբար, օգտվել և՛ արքայական, և՛ կաթողիկոսական արխիվներից, հաղորդումները մեզ բավարար հիմք են տալիս պնդելու, որ իսկապես Ռուբեն Ա-ն ազգակից և արյունակից է եղել ինչպես Բագրատունիներին, այնպես էլ Արծրունիներին: Հատկապես կարևորում ենք Երզնկացու հետևյալ արտահայտությունը. «Յերկուց թագաւորական ցեղիցն սերեալ զարմի՝ ի Բագրատունւոյն եւ Արծրունւոյն, յայսոսիկ թագնկալեաց եւ իշխանաց բարձրագահից բողբոջ բարեպաշտութեան բուսեալ...»:

Վերջապես՝ դատելով Երզնկացու նախորդ հաղորդումից, թե Ռուբեն մեծ իշխանը

³³ Մատենադարանի ձեռ. 2173, էջ 88բ: Այս առիթով նշենք, որ ինչպես այս ճառում, այնպես էլ այլուր Երզնկացին ևս, ինչպես և բազմաթիվ այլ հեղինակներ, խոսելով Ռուբինյան թագավորների մասին, նրանց համարում է «Մեր թագավորներ», ինչը մեկ անգամ ևս հաստատում է Ալիշանի այն կարծիքը, թե Լևոն Գ-ից սկսած «թագավոր ամենայն հայոց» տիտղոսը վերաբերում էր նաև բուն Հայաստանին, և մերժում այն տեսակետը, թե դա վերաբերել է միայն Լևանտի երկրում ապրող հայերին:

³⁴ Լ. Խաչերյան, Յովհաննես Երզնկացի, «Հաւաքումն մեկնութեան քերականի», Լոս Անճելոս, 1983, էջ 299-300:

«ի զօրացն և յազգէ» Բագրատունյաց էր և «ի տանէ եւ ի տոհմէ Արծրունեաց», պետք է ենթադրել՝ Արծրունի ծագումով իշխանը մոր կողմից եղել է «արեանառու», արյունակից Գագիկ Բ Բագրատունուն:

Այժմ փորձենք համառոտակի անդրադառնալ նաև Ռուբեն Ա-ի գործունեությանը: Նախապես նշենք, որ թվարկած երկու պատմաբաններից Գ. Միքայելյանը, մերժելով հանդերձ Ռուբենի հայ արքայական տների հետ ունեցած ազգակցությունը, հենվելով Մամուել Անեցու ժամանակագրության մեջ եղած առաջին ընդմիջարկության, ինչպես և Վահրամ Բաբունու ժամանակագրության և Սմբատ Սպարապետի պատմության հաղորդումների վրա, ընդունում է, որ Ռուբենը մինչև Բյուզանդիայի դեմ ըմբոստանալը տիրում էր Կապիտառ ամրոցին, և նրա գործունեության կարևորագույն քայլ է համարում այն, որ Ռուբենը ընդարձակեց իր տիրույթները Կիլիկիայում բնակվող հայերի հակաբյուզանդական պայքարի շնորհիվ³⁵:

Ռուբենի գործունեության մասին շատ ավելի մերժողական է Քասունու գնահատականը: Ձգտելով Ռուբինյանների իշխանության հաստատումը կապել Փիլարտոս Վարաժնունու հետ, անտեսվում է այն փաստը, որ Գագիկ Բ-ն բարձրացրել էր հակաբյուզանդական պայքարի դրոշմ այն ժամանակ, երբ Վարաժնունին գտնվում էր Բյուզանդական ծառայության մեջ և դավանանքը փոխելով՝ արժանացել «սևաստ» բարձրագույն տիտղոսի: Մինչդեռ Գագիկը իր հակաբյուզանդական հախուռն գործունեությամբ ձգտում էր միասնական ճակատ ստեղծել բյուզանդական հալածանքների դեմ: Ուռհայեցին բավական հանգամանալից խոսելով Կոստանդնուպոլսից վերադառնալուց հետո Գագիկի հակաբյուզանդական գործունեության մասին, եզրափակում է իր խոսքը հետևյալ կերպ. «Ահա Գագիկի հոռոմաց մեջ կատարածը, մի բան, որ ո՛չ նախկինում, ո՛չ էլ հետագայում որևէ մեկը համարձակվեց անել»³⁶: Անտեսված ու անբացատրելի է մնում այն հանգամանքը, թե ինչո՞ւ Գագիկի սպանությունից հետո Ռուբենը թողնում էր Կոպիտառ ամրոցը և իր ողջ գերդաստանով հեռանում Կիլիկիայի առավել անմատչելի լեռնային վայրերը, երբ Տարսունին և նրա շրջակա վայրերին տիրում էր Արծրունի Ապլդարիպ իշխանը:

Անհասկանալի ու անընդունելի է Քասունու այն պնդումը, թե «Ռուբեն եւ Կոստանդին սահման և տէր կը փոխէին: Ժամանակի իրաւակարգէն թելադրուած, անոնք ստիպուած էին ընդունելու Փիլարտոսի գերիշխանութիւնը: Գագիկի հաւատարիմ հետեւորդներուն, ու Բիւզանդիոնէն հալածական բարձրաստիճան այս հայերուն նկատմամբ Փիլարտոս չէր կրնար անտարբեր մնալ: Ջանտնք կը պահէր իր տէրութեան հարաւ արեւմտեան սահմանին վրայ, պարտն եւ պատշաճը տնօրինելով, ու անոնց վստահելով նաեւ որոշ շրջանի իշխանութեան պաշտոնը»³⁷:

Ի՞նչ տէր փոխելու մասին է խոսքը, երբ Գագիկի սպանությունից հետո Ռուբինյանները, իրենց վտանգված զգալով, իրոք հեռանում են Կիլիկիայի իսկապես առավել անմատչելի վայրերը և հիմք դնում սեփական իշխանության: Սակայն վերադառնանք Ռուբենի գործունեությանը: Ինչպես վերը նշեցինք՝ Անեցու ժամանակագրությամբ

³⁵ Գ. Միքայելյան, էջ 87:

³⁶ Ուռհայեցի, էջ 120:

³⁷ Քասունի, էջ 71:

յան մեջ եղած ընմիջարկությունները կատարված են տարբեր անձանց կողմից, տարբեր ժամանակներում, սակայն Ռուբեն իշխանի գործունեության մասին նրանց հաղորդումները համահունչ են: Եթե առաջին ընմիջարկության հեղինակը մանրամասն նկարագրում է Ռուբենի հեռանալը Կոլիմոգոլո, այնտեղից հույներին հեռացնելն ու նրանց տարածքները գրավելը, ապա ավելի հակիրճ, բայց նույնը կրկնում է նաև երկրորդ ընմիջարկության հեղինակը՝ գրելով, թե Ռուբենը Գագիկի սպանությունից հետո «եկեալ ի գիւղն Կոռօմօգօլօ՝ և առեալ զլեռնային կողմանսն...»³⁸:

Ռուբենի գործունեությունը հաստատող մեկ կարևոր փաստ ևս անտեսվում է: Խնդիրն այն է, որ Անեցու ժամանակագրության ընմիջարկության մեջ Կոստանդին իշխանի մահվան վերաբերյալ կա հետևյալ կարևոր հաղորդումը, «...որ և մեռաւ իսկ և թաղեցաւ ընդ հօրն իւրում ի սուրբ ուխտն Կաստաղոն»³⁹: Դժվար չէ նկատել, որ Կաստաղոնը գտնվում է Վահկայի անմիջական մոտակայքում, և եթե Ռուբենն այնտեղ է թաղվել, նշանակում է՝ նրա կենդանության օրոք արդեն այդ տարածքները գրավված էին Ռուբենի կողմից:

Ռուբենի գործունեությունը անտեսելու փաստարկ է համարվում այն հանգամանքը, թե պատմիչները Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանության հաստատումը վերագրում են ոչ թե Ռուբենին, այլ նրա որդի Կոստանդինին: Նախ, ինչպես նկատեցինք, այդպես չէ. թեև սուղ, բայց որոշ փաստեր խոսում են այն մասին, որ Ռուբենը եկավ՝ հաստատվեց Կիլիկիայի լեռնային մասերում և սկիզբ դրեց իր իշխանությանը: Ինչ վերաբերում է պատմիչների մեծ մասի առավելապես Կոստանդինի մասին տվյալներ հաղորդելուն, կարծում ենք՝ դա պարզ բացատրություն ունի. Կոստանդինը ոչ միայն ընդարձակեց իր հոր իշխանությունը, այլև գրավեց Կիլիկիայի ամենահեռավոր բերդերից մեկը՝ Վահկան, որի գրավումը համագոր էր ողջ լեռնային Կիլիկիայի տերը լինելուն, ինչպես այդ տեղի ունեցավ նաև ավելի ուշ, երբ Թորոս Բ-ի կողմից Վահկայի վերագրավումը նշանավորվեց իբրև Ռուբինյան իշխանության վերահաստատում: Սակայն Ռուբեն Ա-ն գալով Կոլիմոգոլո կամ Կոռմոգոլո և թաղվելով Ս. Կաստաղոնում, փաստորեն պաշարել էր Վահկան, որի գրավումը իրականացրեց նրա որդին: Պետք չէ անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ Ռուբենը մահացել է այն ժամանակների համար առաջացած համարվող 70 տարեկան հասակում: Բնական է, որ իր ծերության շրջանում առավել գործոն լինեի Կոստանդինի գործունեությունը: Նկատենք, որ Սամվել Անեցու ժամանակագրության առաջին ընդօրինակության հեղինակը Ռուբենին մեծ իշխան համարելով հանդերձ, ինքն էլ նշում է Կոստանդինի կողմից Վահկայի գրավման և իշխանության հետագա ընդարձակման մասին:

Վերջապես, այն հարցի պատասխանը, թե ինչո՞ւ պատմիչները առավելապես խոսում են Կոստանդինի մասին, ինքը՝ Քասունին է տալիս իր աշխատության վերջում՝ գրելով. «Միջագգային քաղաքական դեպքերու ընթացքը սակայն պիտի օգնէ Կոստանդինի, որ ան դուրս գայ իր սահմաններէն, ու մասնակցի այդ օրերուն աշխարհը ցնցող անցուղարձերուն»⁴⁰: Եվ, իսկապես, Կոստանդինի օրոք էր, որ Կիլիկիան հայկական իշխանությունը ստացավ միջագգային լայն ճանաչում, բայց դա բնական ըն-

³⁸ Մամուլ, էջ 135:

³⁹ Անդ, էջ 121:

⁴⁰ Քասունի, էջ 81:

թացքն էր իր հոր՝ Ռուբենի իշխանության հզորացման, որ Կոստանդինից հետո էլ դեռ երկար պիտի շարունակվեր:

Ավարտելով մեր խոսքը՝ մեկ անգամ ևս նշենք, որ մեր նպատակը չէր գրախոսության ենթարկել Երվանդ Հ. Քասունու կամ մեկ այլ հեղինակի տասնամյակներ առաջ հրատարակած ուսումնասիրությունները: Մեր նպատակը եղել է ապացուցելը, որ Սամվել Անեցու ժամանակագրության, ավելի ճիշտ՝ ժամանակագրության շարունակողների մոտ եղած տարբեր ընդմիջարկությունները չեն կարող անհավաստի համարվել, և նրանցում Ռուբենի անձի և գործունեության նկատմամբ չկան հակասություններ: Վերջապես, Ռուբինյանների հայ արքայական տների՝ Արծրունիների և Բագրատունիների հետ ազգակցություն ունենալու մասին Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու հաղորդումները, ավելի որոշակի, քան որևէ այլ հեղինակի կողմից տրված տեղեկությունները, արժանի են լուրջ ուշադրության: Քանզի եթե շարունակենք հետևելով մեծարգո հեղինակներ Գ. Միքայելյանի, Երվանդ Հ. Քասունու և այլոց պնդումին, թե Ռուբինյանների՝ Բագրատունիների ու Արծրունիների հետ ունեցած ազգակցական կապերը հետագայի հորինվածք են, ապա ստիպված պիտի լինենք պատասխանելու, թե ինչո՞ւ ամենից ավելի շահագրգռված պատմիչը, որ միաժամանակ խոշոր զինվորական, դիվանագետ և իրավագետ էր՝ Սմբատ Սպարապետը, լռում է այդ մասին: Եթե կար նման պատվեր, ապա առաջին հերթին հենց նա է, որ պետք է շեշտեր այդ հանգամանքը: Մինչդեռ նշելով, որ Ռուբենը և նրա որդի Կոստանդինը մեծատոհմիկ էին ու Գագիկ Բ-ի իշխաններից, իր և իր ժամանակակիցների համար հասկանալի է եղել նրանց ազգակցական կապեր ունենալը: